

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
средняя общеобразовательная школа №3 города Чадана
Дзун-Хемчикского кожууна Республики Тыва

Согласовано

зам. дир. школы
Сарыглар С.К. /Сарыглар С.К./

от 30 08 2023г.

Рабочая программа
по внеурочной деятельности
«Сөзүглелдин лингвистиктиг сайгарылгазы»
для 11-х классов
учителя родного языка и литературы
Ондар Ураны Суур-ооловны
на 2023-2024 учебный год.

Тайылбыр бижик

11-ги класска тыва дыл программазын кол ниити өөрөдилгениң 5-9 класстарына «төрөөн (тыва) дыл» эртемниң чижек өөрөдилге программазынга (Е.М. Куулар, Н.Д. Сувандии, А.С. Шаалы) даянып тургускан.Программада «Тыва Республикада дылдар дугайында» (2003 чыл) хоойлунуң өскерилгелерлиг «Тыва Республикада чоннарның дылдарының дугайында» (2019 чыл) дүрүмнерин езугаар өөреникчилерниң этнокультурлуг хереглелдерин хандыраынче угланган.

Чижек Программаның кол таваа кылдыр дараазында хоойлу, доктаал, саавырлар алдынган:

- “Россия Федерациязынга Өөрөдилге дугайында” деп федералдыг хоойлузунга (2012 чыл, декабрь 29 унген № 273 федералдыг хоойлу);
- Ортумак ниити өөрөдилгеге хамаарыштыр Россия Федерациязынын Федералдыг Күрүнениң Өөрөдилге Стандартарынын негелделеринге, сорулгаларына (Россия Федерациязынын өөрөдилге болгаш эртем яамызынын 2010 чылдын декабрь 17-ниң хүнүнде үндүрген № 1897 дугаар дужаалы);
- Чадаананың 3 дугаар ортумак ниити билиг школазының 2023-2024 өөрөдилге чылында өөрөдилге планы;

Тыва дылды өөрөдилгениң сорулгалары.

Өөрөдилгелиг:

- өөреникчилерге лексика, фонетика, сөс чогаадылгазы, грамматика (морфология болгаш синтаксис), стилистика аймаандан тодаргай билиглерни бээр, алган билиглерни практика кырынга ажыглап билириниң мергежилдерин болгаш чаңчылдарын хевирлээр;
- шын бижирииниң болгаш бижик демдектерин салырынын быжыг чаңчылдарын бээр;
- теория талазы-биле алган билиглеринге даянып, программа негелдезинге дүүштүр боттарынының аас болгаш бижимел-биле харылзаалыг чугаазын илеридиниң мергежилдери-биле чепсеглээр;
- өөреникчилерни литературлуг дылдың нормаларына чаңчыктырар, оларның сөс курлавырын байыдар болгаш чугаазының культуразын бедидер;
- өөреникчилерниң ниитилел амыдыралына дылдың ужур-дузазының, хөгжүлдезиниң дугайында база тыва дылдың өске дылдарның аразында туружунуң дугайында бөдүүн билиглери-биле таныштырар;
- оларның логиктиг боданышкын болгаш чугаазын сайзырадыр;

Кижизидилгелиг:

- төрөөн дылына камныг болгаш хандыкшылдыг болурунга кижизидер, дылдың байлаан шингээдип алырына өөреникчилерниң сонуургалын күштелдирер;
- өөреникчилерни патриотизмниң болгаш интернационализмниң ёзузунга кижизидер, оларның материалисчи үзел-бодалдарын хевирлээр;
- ном болгаш билиглерниң өске-даа үндезиннери-биле ажылдаарына өөреникчилерни чаңчыктырар;

Сайзырадыр:

- өөреникчилерни боттары боданып өөрениринге чаңчыктырар;
- шын, медреселдиг, аянныг номчурунун мергежилдерин сайзырадыр;
- төрөөн дыл кичээлдерин өөреникчилерниң мөзү-шынар, күш-ажыл болгаш эстетика талазы-биле кижизидилгезин боттандыраарына бүрүнү- биле ажыглаар;
- өөреникчилерни харысалгалыг болурунга, өөрөдилгениң болгаш күш-ажылдың сагылга-чурумун сагырына кижизидер

Эртемнин өөредилге планында туружу

Чадаананың 3 дугаар ортумак ниити билиг школазынын 2023-2024 өөредилге чылында өөредилге планын езугаар 11 класска – неделяда 1 шак (факультатив), чылда 34 шак бердинген.

Эртемниң ужур-утказы

Дыл дугайында ниити билиглер- 6

Дыл – тускай система. Дылдың деңнелдери: фонемниг, морфемниг

Дылдың деңнелдери: лексиктиг, 1 Дылдың деңнелдери: синтаксистиг.

Сөзүглел-биле ажыл: фонемниг, морфемниг, лексиктиг, синтаксистиг сайгарылгалар Төлөвилел «Дыл – культураның сайзыраарының аргазы»

Синтаксис болгаш пунктуация - 7

Синтаксис болгаш пунктуацияның кол билиглери. Сөс каттыжышкыны.

Синтаксистиг харылзаалар. Домак. Домак дугайында билиг. Домактын чугула шынарлары. Домакта состернин туружу. Домактын грамматиктиг ооргазы. Домактарны болуктээри. Бодуун болгаш нарын домактар . Домактын тускайлаан кежигуннери.

Шинчилел ажылы « Тыва болгаш орус дылдарда чангыс составтыг домактар

Нарын домак.- 9 шак

Нарын домактарнын хевирлери. Анаа бижик демдектери. Чагырышпаан нарын домак. Созүглел-биле ажыл. Схемалар езугаар чагырышпаан нарын домак тургузары..

Чагырышкан нарын домак. Тайылбыр домактарнын янзылары. Угаап боданыышкын хевиринге чогаадыг. Нарын синтаксистиг конструкция. Дорт болгаш доора чугаа. Цитата.

Дорт чугааны доора чугаа кылдыр эде тургузары. Төлөвилел камгалалы «Тыва дылда нарын домактын тургузуу»

Чугаа стили - 6шак

Публицистика стили. Публицистика стилиниң хевирлери. Статья, үнелел, рецензия. Интервью, репортаж. Дыңнадыг. Аас-биле дыңнадыг, ооң хевирлери 1 Албан-херек стили, ооң онзагай демдектери. Албан-херек стилиниң хевирлери 1 Билдиришкин, хол үжүү, шынзылга, акт, протокол, анкета Резюме. Портфолио долдуары 1 Чечен чогаал стили 1 Уран-чечен аргалар . Стилистиктиг фигуралар

Чугаа культуразы - 5 шак

Чугаа культуразы - лингвистиканың бир адыры. Чугаа культуразының кол талалары (аспектилери). Бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазын үнелээри. Хөй улус мурнунга чүве чугаалаарының культуразы Чугаа этикеди. Чугаа этикединиң онзагайы. Чугаа этикеди. Чугаа этикединиң онзагайы. Дылдың нормалары болгаш ооң хүлээлгелери. Тыва литературлуг дылдың нормалары Лексиктиг, грамматиктиг нормалар. Стилистиктиг болгаш орфоэпия нормалары. Чогаадыг-эссе: «Кандыг чугааны эки дээрил?» Угаап боданыышкын хевиринге чогаадыг: «Литературлуг норма дээрге ...» Шинчилел ажылы. «Чугаа этикедин сагыыры – кижиниң ниити культуразының демдээ»

Чылда өөрөнгенин катаптаары-1 шак

Эртемни өөрөнгөн соонда түңнелдер:

Өөредилгениң бот-тускайлаң түңнелдери өөреникчиниң үзел-бодалын боду тодарадып, боду сайзырадып, боду углап билиринче өөредиринин чугулазын, чаа билиглер шингээдип алырын медеделдир-биле угаап билиринче, хой чоннарнын аразынче хууда болгаш хамааты туружун быжыглап, амыдыралчы планнарын тургузуп, ону боттандыраарынче угланган болур.

Предметтиг түңнелдер кижиниң ажыл-херээнин дараазында байдалдарынче: тыва дыл эртемнин спецификазын медрес билип алырынче, чаа билиглерни чедип алырынын янзы-буру аргаларын ажыглап шингээдинче, теориялыг билиглерни амыдырал-биле холбап ооредиринче, эстетиктиг корушту хевирлээринче угланган болур.

Метапредметтиг түңнелдер оореникчилерге тыва дыл эртемнин оске эртемнернин теория-практиктиг билиглери-биле чергелештир огоредиринче, ооредиринин бот-тускайлан, коммуникативтиг (харылзаа тудуп, чугаалажып билирин) регулятивтиг (бот-тускайлан угланыышкынныг), чаа билиг алырынын аргаларын шингээттиреринче угланган болур.

Эртем талазы-биле тодаргай түңнелдер

11 класс

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

– тыва дылдың функционалдыг стильдерин ылгап билир, сөзүглелдерниң стиль болгаш жанрын тодарадыр;

– бердинген сөзүглелдин стилин өскерттир;

– баш бурунгаар белеткээн сөзүглелде стиль талазы-биле частырыгларны тыпкаш, эдер;

– аңгы-аңгы стильдерге болгаш жанрларга хамааржыр сөзүглелдер чогаадыр;

– лингвистиктиг словарьлар, энциклопедиялар болгаш справочниктерни ажыглаар;

– «дыл» болгаш «чугаа» деп билиглерни ылгап билир;

– бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазын грамматиктиг, коммуникативтиг болгаш этиктиг нормаларга дүүштүр үнелээр;

– литературлуг тыва дылдың лексиктиг, грамматиктиг, шын бижириниң болгаш адаарының нормаларын сагыыр;

– чугааның янзы-бүрү байдалдарына тыва литературлуг дылдың нормаларын шын ажыглаар;

– тыва дылдың литературлуг болгаш диалект хевирлерин аңгылаар;

– сөзүглелдерде тыва дылдың диалект хевирлерин болгаш кара чугаа сөстөрүн сайгарар, оларны литературлуг дылдың сөстөри-биле солуур;

– сөзүглелде медээниң шынга дүгжүрүн аңгы-аңгы бижимел барымдааларга (номнар, массалыг информация чепсектери, Интернет) даянып, тодарадыр.

Доозукчу өөренип алыр аргалыг:

– албан-херек харылзажылгазының үезинде диалог/полилог чорудар, чугаалажылга үезинде чугаалажып турар кижизиниң үзел-бодалын эскерип, тайылбырлап билир;

– оратор мергежилиниң үндезинерин билир;

– шинчилел ажылын чорудуп, оң түңнелдерин аас болгаш бижимел чугаа дузазы-биле дамчыдар;

– баш бурунгаар белеткээн сөзүглелдин бижик демдектеринде частырыгларын эдер;

– дыл интерференциязының (бир дылдың өске дылга чедирип турар салдарын) чылдагааннарын сайгарар;

– баш бурунгаар белеткээн сөзүглелде бижик демдектериниң частырынын эдер;

– сөзүглелдерде медээни эде тургузарының аргаларын билир, номчаан сөзүглелдеринден тезис, конспект, аннотация, реферат, презентация хевирлерин тургузар;

– дыл болгаш стиль нормаларын сагывышаан, сөзүглелдерни тыва дылдан орус дылче, орус дылдан тыва дылче шын очулдуруп билир.

Материал-техниктиг хандырылга көргүзгүлери

Өөрөдилге номнары, техниктиг херекселдер, таблицалар, схемалар ортумак (долу) ниити оорөдилгенин сорулгаларын кууседиринге чугула херектиг оорөдилге-методиктиг комплексти тургузар. Материал-техниктиг хандырылга коргузуглери санитар эпидемологтуг дурумнер болгаш нормаларга дугжуп турар ужурлуг (СанПиН 2.4.2.1.178-02)

11-ги класска тыва дыл эртеминин кол өөрөдир чүүлдери

Программаның ады: Ажылчын программаны А.К.Ойдан-оол, Ш.Ч.Сат, Н.Д.Сувандии оларның 2008 чылда парлатканы “Тыва дыл болгаш харылзаалыг чугаа сайзырадылгазы” деп ниити өөрөдилге черлериниң 5-11 класстарынга куруне стандарты база оорөдилге программазынга даянып бижээн.

Өөрөдилге номунуң автору ады, үндүрген чылы: А.К.. Ойдан-оол ,Б.К.Ондар, К.Б.Доржу, Е.М.Куулар. Тыва дыл. 10-11 класс. Кызыл: ТывНУЧ, 2007.

Немелде литература:

1. Доржу К.Б. Амгы тыва литературлуг дылга мергежилгелер чыындызы. Кызыл: ТывН/Ч, 2003.
2. Доржу М.Д. Бай-Тайгинский говор в системе диалектов тувинского языка. Кызыл: ТывН/Ч, 2002.
3. Кара-оол Л.С. Тыва дылдын практикumu. Студентилерге оорөдилге ному. Кызыл: ТывКУ, 2011.
4. Март-оол К.Б. 5-9 класстарга тыва дылды башкылаарынын методиказы. Кызыл, 2002.
5. Сат Ш.Ч. Амгы тыва литературлуг дыл. Фонетика болгаш семасиология, фразеология, фонетика, морфология. Кызыл: ТывН/Ч, 6. Ойдан-оол А.К., Ооржак М.Ч., Ооржак С.-С.Т. Диктантылар чыындызы. 5-9 класстарга. Башкыларга дузаламчы.- Кызыл, 2003.
7. Ойдан-оол А.К., Тадар-оол С.К. Эдертиглер чыындызы. 5-9 класс. Башкыларга дузаламчы. –База ол ышкаш:
  - тыва дыл кичээлдеринге тема аайы-биле белеткээн слайдылар;
  - тыва дыл кичээлдеринге хереглээр плакаттар;
  - аттыг болгаш сюжеттиг чуруктар;
  - уругларның билиин хынаарынга белеткээн тест ажылдар.

№	Кичээлдин темазы	Шагы	Үези	
			План езугаар	Херек кырында
1.	Дыл дугайында ниити билиглер-6 шак Дыл-тускай система	1	06.09	
2.	Дылдың деңнелдери: фонемниг, морфемниг	1	13.09	
3.	Дылдын деңнелдери: лексиктиг, синтаксистиг	1	20.09	
4.	Хыналда диктант	1	27.09	
5	Частырыглар-биле ажыл. Сөзүглел-биле ажыл: фонетиктиг, морфемниг, лексиктиг сайгарылгалар.	1	04.10	
6.	Төлевилел « Дыл-культуранын сайзыраарынын аргазы»	1	11.10	
7	Синтаксис болгаш пунктуация-7 ш Синтаксис болгаш пунктуацияның кол билиглери	1	18.10	
8	Улдуңнуң хыналда ажылы.	1	25.10	
9	Сөс каттыжышкыннары. Синтаксистиг харылзаалар.	1	08.11	
10.	Домак .Домак дугайында билиг. Домактың чугула шынарлары Домакта сөстөрнин туружу. Домактың грамматиктиг ооргазы.	1	15.11	
11.	Домактарны бөлүктээри. Бөдуун болгаш нарын домактар Домактын тускайлаан кежигуннери.	1	22.11	
12	Хыналда диктант «Булут кырынга чорааным»	1	29.11	
13.	Бижээн ажылынга частырыглар-биле ажыл. Шинчилел ажылы « Тыва болгаш орус дылдарда чангыс составтыг домактар	1	06.12	
14.	Нарын домак- 9 ш Нарын домактарнын хевирлери. Анаа бижик демдектери Чагырышпаан нарын домак.	1	13.12	
15.	Сөзүглел-биле ажыл. Схемалар езугаар чагырышпаан нарын домак тургузары.	1	20.12	
16	Чагырышкан нарын домак. Тайылбыр домактарнын янзылары.	1	27.12	

17	Угаап боданыышкын хевиринге чогаадыг.	1	10.01	
18.	Бижээн ажылынга частырыглар-биле ажыл	1	17.01	
19	Нарын синтаксистиг конструкция	1	24.01	
20.	Дорт болгаш доора чугаа. Цитата . Дорт чугааны доора чугаа кылдыр эде тургузары.	1	31.01	
21.	Хыналда ажыл.	1	07.02	
22.	Төлөвилел камгалалы «Тыва дылда нарын домактың тургузуу»	1	14.02	
23.	Чугаа стили -6 ш Публицистика стили. Публицистика стилиниң хевирлери. Статья, үнелел, рецензия. Интервью, репортаж. Дыңнадыг. Аас-биле дыңнадыг, ооң хевирлери	1	21.02	
24.	Албан-херек стили, ооң онзагай демдектери. Албан-херек стилиниң хевирлери Билдириишкин, хол үжүү, шынзылга, акт, протокол, анкета Резюме. Портфолио долдуары	1	28.02	
25	Чечен чогаал стили. Уран-чечен аргалар. Стилистиктиг фигуралар.	1	07.03	
26	Чугаа культуразы - лингвистиканың бир адыры. Чугаа культуразының кол талалары (аспектилери).	1	14.03	
27	Чогаадыг-эссе: «Кандыг чугааны культурлуг дээрил?»	1	21.03	
28	Бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазын үнелээри. Хөй улус мурнунга чүве чугаалаарының культуразы	1	04.04	
29	Чугаа этикеди – 5 ш Чугаа этикединиң онзагайы. Чугаа этикеди. Чугаа этикединиң онзагайы	1	11.04	
30.	Дылдың нормалары болгаш ооң хүлээлгелери. Тыва литературлуг дылдың нормалары	1	18.04	
31.	Лексиктиг, грамматиктиг нормалар. Стилистиктиг болгаш орфоэпия нормалары.	1	25.04	
32.	Угаап боданыышкын хевиринге чогаадыг: «Литературлуг норма дээрге ...»	1	02.05	
33	Шинчилел ажылы. «Чугаа этикедин сагыыры – кижиниң ниити культуразының демдээ»	1	16.05	
34.	Чылда өөрөнгенин катаптаары-1 ш	1	23.05	

Тайылбыр бижик

11-ги класстын тыва чогаалга ажылчын программазы төрөөн (тыва) чогаал эртемин 5–11 класстарга башкылаарыңа таарыштыр тургустунган чижек программага (Авторлар Е.Т. Чамзырын, М.А. Күжүгет, Л.Х. Ооржак. Кызыл, 2012 ч.) даянып кылган.

Өөрөдигениң Федералдыг күрүне стандартызының (улаштыр – ӨФКС) «Родной язык и родная литература» деп өөрөдилге кезээнде киирген «Төрөөн чогаал» эртемин шиңгээткениниң түңнелдерин кичээңгейге алган. Программада Россия Федерациязының хамаатызының мөзү-шынар сайзыралыңа болгаш кижизидилгезинге хамаарышкан Концепциязында айыттынган чүүлдерни болгаш Тыва Республиканың регионалдыг, этнокультурлуг онзагайларын, ол ышкаш Россия чоннарының хамааты ниитилелинге хамаарышкан эп-сеткил каттыштырылгасы, культуралар аразында чөптүг харылзаа тургузар сорулгаларының бүгү байдалдарын барымдаага ап, өөрөнип көргөн.

Чижек Программаның кол таваа кылдыр дараазында хоойлу, доктаал, саавырлар алдынган:

- “Россия Федерациязыңа Оорөдилге дугайында” деп федералдыг хоойлузунга (2012 чыл, декабрь 29 уңген № 273 федералдыг хоойлу);
- Ортумак ниити оорөдилгеге хамаарыштыр Россия Федерациязының Федералдыг Куруненин Оорөдилге Стандартарының негелделеринге, сорулгаларыңа (Россия Федерациязының оорөдилге болгаш эртем яамызының 2010 чылдын декабрь 17-нин хунунде ундурген № 1897 дугаар дужаалы);
- Чадаананың 3 дугаар ортумак ниити билиг школазының 2023-2024 өөрөдилге чылында өөрөдилге планы;

Школага тыва аас чогаалы болгаш литератураны өөрөдиринин сорулгалары

Өөрөдиглиг:

- чогаал сөзүглелинин тургузуун, уран-чеченин, оон дылынын онзагай талаларын, идея-тематиктиг утказын, композициязын ханы сайгартып;
- чогаалдын теориязынын эге билиглериңге даянып, чечен чогаалдын аймаан, жанрын, хевирин, ооң бижиттинген төөгүзүн чыып;
- чечен чогаалдын онзагайын уран чуулдун оске хевирлери-биле деннеп, орус болгаш өске-даа чоннарнын литературазында тыва чогаалдарнын идея-тематиказы-биле хөөннеш уткалыг чогаалдарны деңнеп;
- чогаал сайгарарыңа ажыглаар янзы-буру медээ-сумелерни (Интернет четкизи, словарьлар, библиографтыг справочниктер, энциклопедиялар) ажыглап сайгарарын өөрөдир.

Сайзырадыр:

- уругларнын амыдыралче бот-тускайлан медеделдиг көрүжүн хевирлеп, чогаадыкчы арга-шинээн;
- аас болгаш бижимел чугааны делгереёгей, утказыңа дууштур шын ажыглап, сайгарарын сайзырадыр.

Кижизидилгелиг:

- сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чаагай, эптиг-чөптүг;
- кижилерге, төрөөн черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг;
- хамааты бот-медерели бедик; ада-чурт төөгүзүн үнелеп билир;
- номчулгага сонургалдыг, чогаадыкчы езу-биле боданып, бодунун туружун амыдыралдын кандыг-даа байдалында камгалап билир кижини кижизидер.

Эртемнин өөредилге планында туружу

Чадаананың 3 дугаар ортумак школазының 2023-2024 өөредилге чылынын өөредилге планын езугаар төрөөн (тыва) чогаал эртемин өөредир шактар үлелгезиниң бердингени: 11 класска – неделяда 1 шак (кичээлден дашкаар ажыл), чылда 34 шак.

Эртемнин ужур-утказы

Эртемниң ужур-уткалыг кезээнде мөзү-шынар болгаш үнелиг чүүлдерни шингээдир, төөгү-культурлуг үндезиннерни көргүскен, кижизидилге салдарлыг тыва чогаалдарны база Тываның орус дылда бижип чоруур чогаалчыларының база орус болгаш делегей литературазында шылгараңгай чогаалдарның тыва дылда бижиттингени-биле өөреникчилер таныжар, сайгарып шингээдир.

11-ги класска «Төрөөн (тыва) чогаал» эртемниниң ужур-уткалыг кезээ

Кирилде

Амгы тыва литература.

Амгы тыва литератураның хөгжүлдезиниң байдалы. «Эде тургузуушкуннун» чалгыының тыва чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-ижинде илерээни. Шүлүк болгаш проза чогаалында чаа бодал дилээшкннер. Тыва чогаалчыларның төөгү темазына, чоннун ёзу-чаңчылдарына болгаш тыва дылга сонургалы. Өзектемалар: кижиге болгаш бойдус, төрөөн чер, человек и природа, родина, шүлүк чогаалының ужур-утказы, сөстүң хостуу, өг-бүле, чогаалдарда шүгүмчүлээшкнн темазы. Амгы үениң чогаалчыларының бот-хуузунда аяны: В.С.Серен-оол, А.А.Даржай, М.К.Өлчей-оол, М.Б.Доржу, М.Б.Көжелдей, Э.Л.Донгак, М.М.Дуюнгар, Ч.Б-К.Ирбижей, Ш.М.Суван, А.У.Күжүгет, Н.Ш.Куулар, Э.Б.Мижит, О.К.Тун-оол, А.С.Бегзин-оол, М.Н.Ооржак болгаш о.ө.

Тываның херээжен чогаалчылары Тываның орус дылдыг чогаалчылары.

Чогаалчыларның очулга ажыл-чорудулгазы.

Амгы шүлүк чогаалы. Проза болгаш драматургияның амгы байдалы. Өгбелерниң бурунгу ёзу-чаңчылдарынче кичээнге. Улустун аас чогаалының болгаш делегей литературазының чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-ижинге салдарлыгы. Литературлуг каттыжыышкыннар.

Кызыл-Эник Кыргысович Кудажының намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

К-Э.К.Кудажы – шүлүкчү, прозачы, драматург, очулдурукчу, публицист.

Чогаадыкчы ажыл-чорудулгазында шүлүк чогаалы. Тыва литератураның сайзыралына кириген үлүү. Улуг хемчээлдиг калбак чогаалдары – повести «Ыржым булуң», «Ырак булуң», «Ырлыг булак»

болгаш о.ө. тоожулары. К-Э.К.Кудажының ши чогаалы. Ши чогаалдарында хүннүн чидиг айтырыын көдүрүп турары, чечени. Тываның, Якутияның, Киргизияның болгаш Моолдун театрларына К-Э. К. Кудажының шиилерин салып турганы. К-Э.К.Кудажының чогаадыкчы ажыл-ижинде очулга ажылы. А.С.Пушкинниң, Л.Н.Толстойнун, С.П.Гудзенконун, К.И.Чуковскийниң, Е.Я.Ильинниң болгаш о.ө чогаалдарны очулдурганы.

Роман-эпопея «Уйгу чок Улуг-Хем».

Романның төөгү-революстуг темалыг угланыышкынны. Чечен \е болгаш девискээр. Төөгүлүг кижилерниң омур-хевири, прототиптер. Кол маадырларның омур-хевирлеринде Тыва күрүнениң салым-чолунун илерээшкини. Чон болгаш эрге-чагырга, кижилерниң төөгүге арттырган истери. Хувискаалдың салдары-биле чоннун медреселиниң оттушкуну, чаа социалистиг идеалдар. Чогаалдың композициязы. Роман-эпопеяның адының ужур-утказы. Романда символдар. Буянның мөзү-шынар оруунда дилээшкиннер. Чаа амыдыралче чүткүл. Маадырның меге болгаш авыяастыг чорук-биле чидиг үскүлежи. Чоннун амыдыралында чөптүг болгаш чөптүг эвес талаларны чырытканы, салгал дамчаан чаңчылдарны үреп турары. Сүлдемниң омур-хевири, оон мерген угааны, шын дээш туруштуу, күш-ажылга ынаа. Тыва өг-бүледе уруглар кижизидилгези, улуглар болгаш уругларның аразында харылзаа. Ада-ие кижиниң омур-хевири. Чогаалда чөрүлдээлерни чырытканының онзагайы. Чөрүлдээлерни илередиринге авторнун дилээшкиннери. Роман-эпопеяның тыва литератураның хөгжүлдезинде төөгүлүг салдары. Орус болгаш национал литератураларда төөгү-реалисчи чогаалдар. М.Шолохов “Оожум Дон”, Н.Задорнов “Амур хайырааты”, Ч.Лодойдамба “Арыг суглуг Тамир” болгаш о.ө.

Комедия «Долуманың хуулгаазыны».

Комедияның тема, идеязы. Шииде чөрүлдээ. Бот-тогдунар, ийи арынныг аажы-чанны сойгалааны. Тыва литературада Ширижиктиң омур-хевириниң «бичии кижиниң» омур-хевирлиги бооп турары. Комедияның дылының уран-чечени. Баштактаныышкын, кыжырыг, дузаашкын аргалары. Монолог, диалогтарның, ремаркаларның шииде ролью. Шииниң маадырлары. Долуманың омур-хевири. Даш-оол биле Ширижиктиң аразында хээрек харылзаа. Амыдыралда кижилер аразында хээрек харылзаалар. Комедияның сюжеди. Шииниң кульминациязының онзагайы. Екатерина Туктуг-ооловн а Т анов аның намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы Тываның Улустуң чогаалчызы, журналист, прозачы, драматург, очулдурукчу

Е.Т.Танованың чогаадыкчы ажил-ижи.

Шүлүктери, проза, шии чогаалдары. Е. Т.Танованың тыва литератураның сайзыраарына кириген үлүг-хуузу.

Тоожу «Дошкун чылдарның чазы»(шилиттинген эгелер). Чогаалда мөзү-шынар айтырыгы, темазы, идеязы. Репрессия чылдарын чурттап эрткен салгалдың берге салым-чолу. Кол маадырның салым-чолу, оон аажы-чаңы, амыдыралында таварышкан бергелерниң туруштуг кижилер болурунга салдарлыгы. Эрге-дужаалче чүткүп турар кижилерниң омур-хевири. Авторнун үзел-бодалының быжыг туруштуу. Кады качыгдап билер, кичээнгейлиг болурун кыйгырган болгаш арын-нүүр айтырыглары. Чогаалда чечен үе болгаш девискээр. Чогаалдың төөгү барымдаалыгы, кижизидикчи ужур-утказы.

Василий Бора-Хөөевич Монгуштуң намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

Каттырынчыг болгаш сойгалаан уткалыг чогаалдарда В. Б.Х. Монгуштуң салым-чаяанының илереп келгени. Каттырынчыг болгаш дузаашкынныг чогаалдары: «Каткы бажы каткан эвес», «Кадай-кыстың чаңы чараш», «Бодун мактаар болбас тенек». Этикага болгаш ниитилел чидиг айтырыглар көдүргөн чогаалдарда чоннун үзел-бодалының илереп турары. Улустуң аас чогаалының салым-чаяанныг болурунга салдары.

Чечен чугаа. «Каткы бажы каткан эвес»

Чечен чугааның идея-тематиктиг угланыышкыны.

Светлана Владимировна Козлов аның намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы.

Тыва литератураның болгаш уран чүүлдүң хөгжүлдезинге С.В.Козлованың кириген үлүг-хуузу. С.В.Козлова – шүлүкчү, журналист, очулдурукчу, маадыр ие. С. В. Козлованың төрөөн черге ынакшылын илереткен шүлүктери. «Чаражын аар!» деп

шүлүктүн идеялиги уг-шии. Чогаалда үе болгаш чечен девискээр. Ава кижиниң омур-хевири, амыдыралдың шынныг арыннарын ханы болгаш сагыш човангыры-биле билип турары. Тыва чоннун ёзулалдарына болгаш чаңчылдарына хамаарылгазы. «Агы» деп шүлүктекижиниң болгаш бойдустун тааржып, чаңгыс аай болу бээри. Дылдың чурумалдыг аргаларының ажыглалы. С. В. Козлованың шүлүктеринде тыва чоннун делегей көрүүшкүнү.

Шүлүглел. «Сыра». Чечен үе, чечен девискээр. Шүлүглелдин сюжеди болгаш композициязы. Шүлүглелдин бижиттингениниң төөгүзү, тургузуунун онзагайы. Аваның – сураглыг хамның омурунун шынныг үндезинни. Эрткен болгаш амгы үениң удурланышкак талаларын көргүскени. Шүлүглелдин идеялиги утказы, темазы, дылының чончусу. Сыраның символиктиги утказы. Чогаалдың адының ужур-утказы. Шүлүглелде деталь, монолог, диалогтар.

Тываның орус дылдыг чогаалчылары (допчулал) Тываның орус дылдыг чогаалчыларының тыва литератураның сайзыралына үлүг-хуузу. Тыва дугайында төөгү ужур-дузалыг чогаалдар: А. Пальмбах «Века и годы», В. Мачавариани «В Танну-Тыва». И. Г. Сафьяновтун Тыва дугайында очерктери. «Исток» аттыг литературлуг бөлгүм. В. Ермолаев, А. Пахомов, С. Козлова, Н. Сердобов, А. Емельяновтун болгаш өскелерниң-даа чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Поэзия. Г. И. Принцева, Э. Б. Цаллагованың шүлүк чогаалы.

Монгуш Баянович Доржунун намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы А. М. Горький аттыг Москваның литература институтунун баштайгы тыва доозукчусу. Төрөөн чер, ынакшыл темазы, чааскаанзырал, бот-сайгарылгылыг чогаалдарның онзагайы. М. Б. Доржунун чогаал делегейинде тыва аян-хөөн, маажым сеткил-сагыш, чончу, “бөдүүн” омур-хевирлер. Шүлүктерниң бижиттингениниң онзагайы, ажык, бөдүүнү.

Шүлүк «Ава сүдү». Ава кижиниң омур-хевирин, аңаа ханы ынакшылды көргүскен шүлүктери: “Чааскаан”, “Авамның ыры”, “Вокзалга”, “Ава сүдү”, “Авам чокта”. Лириктиги маадырның сагыш-сеткилиниң уяны. Метиативтиги лириканың илерээшкени. Амыдыралдың үнези, кижини, бойдус – бо бүгүнүн уран сөске үнүп келгени.

Шүлүк «Тыва аъттар». Тыва чоннун амыдыралының шүлүкте илереп келгени. Амыдырал, аажы-чаң болгаш ёзу-чаңчылдар. Тыва кижиниң аът малына ынаан, аңаа хумагалыын көргүскени. Чогаал дылының уран-чечен аргаларының дузазы-биле аът малдың чоруун илереткени.

Ада-чурттуң дайынының чылдарында тыва чоннун патриотчу шимчээшкени.

Александр Александрович Даржайның намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

А. А. Даржайның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының хөй талалы. Тыва литератураның, культураның хөгжүлдезинге кириген үлүг-хуузу. Чогаадыкчы ажыл-чорудулгазында мөзү-шынар, ат-алдар, арын-нүүр темазы. Төрөөн чер, найырал, ынакшыл темазына бижиттинген шүлүктериниң онзагайы, бот-тускайлаңы. А. А. Даржайның очулга ажылы. А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, А. А. Блок, Т. Г. Шевченко, С. А. Есенин, М. Горький, А. Л. Барто база Гарсиа Лорканың, Бертольд Брехттиң болгаш делегей литературазында оон-даа өске классиктерниң чогаалдарын очулдурганы. Россия чоннарының литературазында болгаш делегей литературазында А. А. Даржайның ады. А. А. Даржай – төрөөн чериниң, төрөл чонунун, төрөөн дылының алгакчызы.

Проза-шүлүк «Дазыл».

Проза-шүлүкте мөзү-шынар болгаш философчу угаап-бодаашкын. Дазылдың символиктиги омур-хевири. Бойдус дузазы-биле кижиниң иштики делегейин болгаш сагыш-сеткил илерээшкенин көргүзөр арганың дээшти. Чогаалдың чидиг чөрүлдээли. Авторнун туружу. Дазылдың болгаш Бүрүлүнүн омур-хевири. Сагыш-сеткил ядаралының дугайында билиишкын. «Дазыл» деп проза-шүлүктүн ханы философчу утказы, маадырларның сагыш-сеткил талазы-биле байдалы, силен (бодал чок)

чорукту сойгалаашкыны, мөзү-шынар бот-сайзыралче чүткүл. Үе болгаш шын амыдырал айтырыглары. Чогаалдың жанрының онзагайы.

Шүлүк «Хемнер бирде...».

Шүлүктүн идея болгаш тема угланыышкыны, философчу утка-хөөнү. Ниитилел амыдыралында мөңгө темаларны көргүскени, авторнун туружу

Шүлүглел «Игил ызы»

Чогаалчының чогаадыкчы ажил-ижинде чоннун амыдыралының онзагай талалары. Идея болгаш тема угланыышкыны, философчу уjur-утказы, үзел-көрүш. Шүлүглелдин композиция, сюжет онзагайлары. Чогаалдың улустун аас чогаалы болгаш торулга чугаалар-биле үндезинни. Игил дугайында тоолчургу чугаа. Өскүскастың ызы болгаш игил аялганының чүүлдешкээ. Амыдыралды бойдус-биле чергелештир уран, чергелешкек чуруп көргүзер арга. Дылдың чурумалдыг аргаларының дээшти: катаптаашкыннар, монологтар, диалогтар.

Трагедия «Четкер четкизи»

Советамыдырал соонда шынныг үени «Четкер четкизи» деп шииде көргүскени. Чогаалда чөрүлдээ, ооң амыдыралчы чылдагааннары. Кем-херек үүлгеткен, үүлени чүктээн аныяк кижиниң төөгүзү. Кол маадырның – көдээ оол Кежиктин арыг бодалдары. Чуртталганы чаа арыннар-биле эгелээр дээн күзели. Эрткен амыдыралдың «хөлегезиниң» (уржуктарының) маадырның амыдырал-чуртталгазынга салдары. Шиниң композициясы. Салгалдар кижизидилгезиниң айтырынга хамаарыштыр авторнун туружу. Чогаалдың дылының онзагайы. Чинагийн Галсан (Шыныкбай оглу Чурук-Уваа). Чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. Лейпциг университетинин доозукчузу делегейде ады-сураа алгаан моол – этниктиг тыва

Чинагийн Галсанның чогаадыкчы ажил-чорудулгазы.

Төрээн черинге кызыгаар чок ынакшылын алгап, йөрээген ыраажы. Шүлүктери. Тыва чоннунбурунгу амыдыралын, чаңчылдарын, тура-соруун делгем чуруп чорууру. Чечен чугаа «Хара Хөл», ооң улустун аас чогаалы-биле сырый холбаалы. Чогаалдың дылы. Тоожу «Дошкун чылдарның тоожузу». Чогаалдың тема болгаш идеясы.

Владимир Седипович Серен-оолдун намдары болгаш чогаадыкчы ажил-

чорудулгазы. В.В. Серен-оол – шүлүкчү, драматург болгаш очулдурукчу. Ооң тыва чечен чогаалдың болгаш уран чүүлдүн хөгжүлдезинге арттырган чаартыкчы үлүг-хуузу, бот-тускайлаң онзагай үнү, кайгамчык талантызы. Төрээн чер дугайында шүлүктериниң тыва аян-хөөнүү, улустун аас чогаалы-биле холбаалы. В.В. Серен-оолдун шүлүктеринде мөзү-шынар, бойдус болгаш сагыш-сеткил камгалалының темазынга бижиттинген чогаалдар. Тыва шүлүк жанрының сайзыралынга кириген үлүү. “Или глер”, “сөөмнер”, “карыштар”, “кырылар”, “төш чартыктары”, “кулаштар” деп чаа хемчээлдерлиг шүлүктериниң тургузуунун, утка-хөөнүнүн онзагайы. Сестээн, дөрттээн шүлүктерде философчу мерген бодалдар, уран-чечен деңнелгелер. Монолог арганының лириктиг маадырларның сагыш-хөңнүн илередир онзагайы. «Сыгыттың аяны» деп шүлүктүн идеясы. Сыгыт-хөөмей делегей чергелиг, тыва чоннун уран чүүлүндө чаңчылчаан хевир дээрзин алдаржыдып чурааны. Шүлүктүн тургузуу, дылдың уран аргаларының ажыглалы. «Аржаан» деп шүлүктүн тема болгаш идеясы, бижиттингениниң онзагайы. Аржаанның өмүнээзинден чагыг мотиви. Аржаанның монологу. Кижиниң болгаш бойдус темазын монолог хевиринге амыдырал-биле холбап илередип келгениниң онзагайы. Шүлүктеринде дылдың уран чурумалды.

Шүлүк «Мээң Тывам» («Моя Тува»). Шүлүкте төрээн чер темазы. Кол идеясы. Төрээн чери болгаш кижиниң иштиги сагыш-сеткили деп билиишкыннерниң дөзү хыны быжыг, тудуш харылзаалыг дээрзин илереткениниң тускай аяны. Чогаалдың дылының уран чурумалды, улустун аас чогаалы-биле байлаа. Дылдың уран аргаларының: метафора, эпитет, деңнелгелерниң ажыглалының чедингири. Шүлүкте айтырыг, кыйгырыг домактарының идеялиг салдары

.Эдуард Люндупович Донгактың намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы
Э.Л. Донгактың чогаадыкчы ажыл-ижи. Ниитилелдин шынныг амыдыралы болгаш кижилерниң иштики сагыш-сеткилин көргүскени. Э. Л. Донгактың дидим үнү. Роман «Эрги хонаштар». Романның темазы болгаш идеязы. Чогаалда чечен девискээр болгаш үе. Тывага коллективизацияның үези, сууржуң амыдыралдың идеяларының чогаалда өөскүп, өжүп турары, ооң чылдагааннары. Кол маадырның омур-хевири, чаа амыдырал дугайын медереп билип турары. Кижиниң бедик идеалдарже чүткүлү, мөзү-шынар, чоннуң ёзу-чаңчылдарынга, сүзүглелдеринге хамаарылгазы. Маадырның салым-чолунун оруктары. Чогаалда чаа салгалдың ажыл-херээниң калбарып, амыдырал хөгжүлдезиниң солун, идепкейлиин чурааны. Романда сорук кириешкин: хей-аьттыы, алыс шынга дүгжүп турары. Чогаалдың дылы. Романның адының идеялиг утказы.

Монгуш Борбак-оолович Кожелдейниң намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

М.Б. Кожелдей – журналист, шүлүкчү, прозаик. Ооң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. «Эремаа», «Часкы хаттар», «Шын кайдал?», «Төрээн чурттан ыракка» деп тоожуларның автору.

Тоожу «Төрээн чурттан ыракка».

Тоожунуң идеязы, темазы. Тыва кижиниң төрээн черинге ханы ынакшылын илереткениниң онзагайы. Чогаалдың идеязының, сюжеттиг шугумунун, болуушкуннарның чөрүлдээзиниң тоожунуң адында илереп келгени. Чогаалда чечен үе болгаш девискээр. Кайгал Мартаажыктың омур-хевири. Хары черге тыва кижиниң алдар-адын бедик тудуп чорааны, амыдыралдың берге, нарын байдалдарында туруштуу, дидим, сагынгыры, төрээн черинге ынаа. Кол маадырның сагыш-сеткил хөлзээшкинин илереткениниң онзагайы. Кайгал Мартаажыктың омур-хевириниң кижизидилгелиг умур-утказы. «Кайгал» деп аттың утказы. Мартаажык, Алдын-Херел, Барыймаа оларның ажыл-херээ, мерген угаанныы. Репрессия темазының тоожуда илереп келгени. Дылының уран-чечени.

Шомаадыр Дойлуевич Кууларның намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

Ш.Д.Кууларның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы болгаш Тываның культурлуг амыдыралы.

Роман «Баглааш» (шилиттинген эгелер).

Чогаалдың адының идеялиг утказы. Мөзү-шынар темазы. Романның философчу утказы. Баглааш – мөңгө чоруктуң болгаш мерген кижиниң символиктиг омур-хевири. Кырган баглааштың бодалдары чогаалдың идеялиг утказын, темазын философчу ажыдып турар арга кылдыр билдинип турары. Эзим, Хадың, Чер, Кижини, Үе оларның омур-хевири. Чогаалда символдар. Эзим, Хадың, Чер, Кижини, Үе деп билиешкиннерни улуг үжүктөр-биле бижээниниң умур-утказы. Салгалдар аразында харылзаалар болгаш төөгүлүг болуушкуннар. Чогаалдың кижизидикчи умур-утказы. Найырал темазын көргүскени. Тыва чоннуң Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында амыдыралы.

Иван Тимофеевич Кузнецовтуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Очерк «Тыва эки турачы кыстар» Фронтовик-чогаалчының чогаалдарында дайын темазы. Ровно дээш тулчушкунга тыва эки-турачы кыстарның: Севил Ооржак, Кыргыз Норжун, Кыргыз Сынаа, Куулар Дарыя, Оюн Поля, Иргит Багбужап, Вера Байлак, Сарыглар Часкал, Монгуш Амаа, Ховалыг Пичен оларның маадырлыг чоруун көргүскени. Антон Уержааның (Антон Уержаевич Кужугет) намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. А. Уержааның тыва шүлүкчүлериң шылгараңгай одуруунче кирген оруу, амгы тыва литературада ады. А.К. Уержааның шүлүктеринде

философчу ханы көрүш: амыдыралдың шапкыны, кижилерниң салым-чолу, мөзү-шынар болгаш этика дугайында айтырыглар. А.К. Үержааның шүлүктеринде тыва дылдың байлаа, тургузуунун болгаш жанрларының онзагайы, уран-чечен аргаларының элбээ. Катапаттынмас омур-хевирлер, дылының чончузу, делегейи. Шүлүктерде лириктиг киирилделер, адалгалар болгаш айтырыгларның символиктиг умур-уткалары. Чогаалчының чогаадыкчы ажил-чорудулгазында мөңгө үнелер дугайы: өг, баглааш, тайбың болгаш чуртталга, аас-кежик дилээр оруктар, чааскаанзырал аяны, өршээп билири, утгуптары...Шүлүк «Ынак-тыр мен». Шүлүктүн композициязының онзагайы. Чогаалчының шүлүк бижиир салым-чаяанының уран аргазы. Кезектерниң бижиттингениниң тус-тус аян-хөөнү, түднел мөгейиг сөстөрниң идеялиг утказының дээшти, йөрөөл уткалы. Хамааты лирика. «Тенниг-Кыйыг», «Хараган» деп шүлүктерде төрөөн черинге ынакшыл темазы. Символиктиг чечен омур-хевирлер. Ханы философчу умур-утказы. Авторнун туружун илередиринге уран детальдарның салдары. Дылдың уран аргаларының ажыглалының: лириктиг киирилделерниң, адалгаларның чажыт уткалы, уран күжү. А.К. Үержааның чогаадыкчы ажил-херээниң дугайында литература-критиктиг ажилдар.

Михаил Монгушович Дуюнгарның намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

Чогаалчы дугайында сөс. М.М. Дуюнгар – шүлүкчү, прозачы, очулдурукчу. Чогаалдарында мөзү-шынар темазын көдүргени. «Шүлүкчү» деп чогаалдың тема болгаш кол идеясы. «Мөчөк ирей» деп чечен чугааның тема болгаш идеялиг угланышкыны. Кол маадырның иштики монологу. Кол маадырның омур-хевири, «эрек-баарак» сеткилдиг эне ажилынга харысалгалы, «иштики делегейиниң байлааның дээжизи». Улуг кижиниң болгаш элээди оолдун сагыш-сеткилиниң психологтуг байдалын чедимчелиг чурааны, авторнун салым-чаяанны, тывыштары. Чечен чугаада детальдар. Авторнун туружу, ону илереткениниң аргалары. Дылының уран чурумалды. Чечен чугааның философчу, кижизидикчи уткасы. Элээдилер темазын ажытканының онзагайы. Мөчөк ирейге хамаарыштыр оолдарның «баштактаныгларының» уржуктары, орай миннишкин. Чечен чугаа «Чалбак-Мыйыс». Чогаалда көдүртүнген тема, идеяның угланышкыны. Бот-тогдунар, чүгле бодунга идегээр аажы-чаңны сойгалааны. Чалбак-Мыйыстың омур-хевирин, аажы-чаңын, бодалдарын кижиниң иштики делегейин чуруп көргүзөр онзагай, күштүг уран арга кылдыр ажыглааны. Сарлык малдың омур-хевиринде кижилерниң шынарын сиңиргени. Кол маадырның иштики сагыш-сеткилинде чөрүлдээлер. Амыдыралдың дошкун хоойлулары-биле чогаал маадырының үскүлежииникини. Чечен чугааның композициясы. Детальдарның идеялиг умур-утказы. Дириг амытаннар болгаш кижилерниң психологтуг байдалдарын шынныг чурааны, угаатканы. Дылының чедингири, чончузу.

Эдуард Байырович Мижиттин намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

Чогаалчы-психолог, космополит, философ-шүлүкчү, прозачы, драматург, эссеист, очулдурукчу Э. Б. Мижиттин чогаадыкчы ажил-чорудулгазының делегейи. Тыва литератураның хөгжүлдезинге болгаш Тываның уран чүүлүнүн сайзыралына Э.Б.Мижиттин чогаадыкчы үлүү. Э.Б.Мижиттин поэзиясында үе болгаш девискээр, амыдырал болгаш өлүм дугайында философчу угаап-боданышкын. Үе болгаш салым-чол, чуртталга болгаш өлүм. Делегей болгаш Өртемчей. Омурлар болгаш стилистика талазы-биле байлактары. Сөзүглелдин чажыт уткасы, ойзу илередишкиннер. Шүлүктер бижииринге чылдагаан болгаш хөөн: сагыш-сеткилдин хостуу, философчу ханы уткалы, төөгүлүг угланышышкынны. Э. Б. Мижиттин поэзиясында чаартылгалар, верлибрлер. Номчукчуну делегейге, амыдыралчедорт көрүп, амыдыралдың чидиг айтырыгларына хамаарыштыр хостуг боданырынче углаар күжү, аргазы.

Бодалдарның шимчээшкини, оларның катаптап, эргилип турары. Орус дылда бижээн шүлүктөри, очулгалары. Э.Б. Мижиттин шиилери. Символ омур-хевирлер дузазы-биле үе, кижини, мөзү-бүдүш темаларда бижиттинген чогаалдарның ханы уткалы. Дылдың чурумалдыг уран аргаларының (метафора, эпитет, деңнелгелер, катаптаашкыннарның) ажыглалының чедингири, күжү. Шүлүктөр: «Шүлүктүн эгези», «Ховаган», «Сээк», «Шыйлашкын», «Ары», «Мергежилге», «Дүрбүүшкүннүн дүрүмү». «Дугуй», «Аъттыг кижини», «Кайда силер?», «Кыйгы» Лириктиг маадырның сагыш-сеткилин дугуй, аъттыг кижини, аза огу, доозун... деп билиишкыннерге даянып чуранның онзагайы. Үениң болгаш чоннун салым-чолунун символиктиг омур-хевирлери. Философчу бодалдарның ханызы. Дылдың чурумалдыг уран аргалары.

Традегия «Иениң чүрээ».

Тыва литературада ава дугайында чогаалдар. «Үттүг-Хая дугайында тоолчургу чугаа» болгаш шииниң аразында холбаа. Аваның омур-хевирлери. Ава кижиниң ажы-төлүнгө ханы ынакшылы кандыг-даа шаптараазыннарны ажып эрте бээр дээн бодалдың илерээшкини. Шииниң бижиттингениниң онзагайы

Игорь Бадыраевич Иргиттин намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

Игорь Иргиттин чогаадыкчы ажил-чорудулгазының хөй янзылы. Шүлүкчү, прозачы, очулдурукчу. Шүлүк: «Ынакшылдың сүлдези», «Сылдызым сен». И. Иргиттин шүлүктөрүндө ынакшыл темазы. Чогаалдарында бедик стиль. Лириктиг маадырның аас-кежикти хүлээп ап турар байдалы.

Алексей Сарыгларович Бегзин-оолдун намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

А. С. Бегзин-оол – журналист, шүлүкчү. Амгы тыва литературада билдингир чогаалчы. Шүлүктөрүниң онзагайы, дылының чончузу, омур-хевирлерниң хөй янзылы. Чогаалдың тема болгаш идеязын бот-тускайлаң ажыдар аяны. Бот кыжыртыныг аяны. “Шүлүктүн төрүтүнери”, “Шүлүкчүлөр одуруунче”, “Рецензия”. Шүлүктөрүниң идеялиг утказы. Бижиттингениниң онзагайы, тургузуу. Тыва аян-хөөннүү, дылының улусчузу. Элдээртиг аргазының, кыжырыг аянының ужур-утказы. **Шүлүктөр:** «Ачам биле Алаш хемим», «Ачамның чагы», «Философ». Шүлүкболгаш шүлүкчү, үеболгаш мөңгө билиишкыннердугайында философчу бодалдар. Амыдыралдың ханы ужур-уткалынга хамаарыштыр делгем көрүүшкүн. Шүлүктөрүниң идеялиг утказының ханызы, бодалдарның делгеми. Кижилер аразында харылзааларны мерген угаан күжү болгаш туугай боданыышкын аргазы-биле көргүскени. Шүлүктөрдө чажыт философчу аян. Тыва чоннун амыдыралында үндезилээн бот-тускайлаң шүлүк бижиир аян, чогаалчының үнү. Чогаалдарның бижиттингениниң бөдүүнү, улусчузу. Бөдүүн тыва ада кижиниң омур-хевиринге даянып, төрүттүнген черинге ынакшылды илереткени. Ада кижиниң амгы амыдыралче философчу көрүжүнүн делгеми.

Тываның херэежен чогаалчылары (допчулал)

Тыва литератураның хөгжүлдезинге херэежен чогаалчыларның кирип чоруур үлүг-хуузу Е.Т. Танова, М.А. Хадаханэ, З.А. Намзырай, А.Х.-О. Ховалыг, З.С. Байсалова, Л.Х. Иргит, М.А. Күжүгеттин болгаш өскелерниң-даа чогаалдарының жанр, хевир, тема талазы-биле дилээшкынниг ажил-чорудулгазы.

Амгы үениң шүлүкчүлери. Роман Дамдинович Лудуптуң, Менги Наган-оолович Ооржактын чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

Шүлүкчү Роман Лудуп дугайында сөс. Онзагай угаап-боданыышкын, сөске хумагалы. Шүлүктөрүниң чыындызы: «Чер, Дээрниң кыйгызы». Сагыш-сеткил болгаш мөзүлүг аажы-чан, төрөөн чер болгаш чоннун салым-хуузу. Шүлүктөрү: «Улаастайга», «Хары черге боданыышкын». Р. Лудуптуң шүлүк чогаалында чиге тода чеченчиткен омур-хевирлер болгаш деңнелгелер. Чогаалчы Менги Ооржактын

чогаадыкчы ажыл-херээ. Шүлүктериниң баштайгы чыындызы: «Чөпшүл дең». Үштээн шүлүктер, оларның утказының элдээрткен онзагайы. Очулга ажылы. Чинагийн Галсанның «Дошкун чылдарның чазы», алтай чогаалчы Михаил Бедушевтиң шиилери, «Сынару» болгаш өске-даа. Чогаалдарның дылы болгаш уран-чечен детальдары.

Тыва дылда оруслитература

С. А. Есенин. Шүлүктер.

«Сыгыг дегбээн торгу харны дүвүлендир». Төрээн черге ынакшыл темазы.

Шүлүкчүнүң сагыш-сеткилиниң төрээн

чери-биле ханы тудуш харылзаалы. Шүлүкте амыдыралдың шынныын көргүскени.

Тыва дылда Россия чоннарның литературазы

Муса Джалиль.

Чогаалчының литературлуг ажыл-чорудулгазы. Шүлүкчүнүң – Совет Эвилелиниң

Маадырының дайын чылдарында салым-чолу. Муса Джалиль – Ленинчи

шаңналдың лауреады (чок болганының соонда)

.Шүлүктери: «Өөрүшкүнүң сөөлгү ыры», «Хоругдаткан». Лириктиг маадырның овор-хевириниң патриотчу болгаш маадырлыг чорук дээш үлегер-чижек бооп турары. Муса Джалильдин чогаалдары тыва дылда.

Любовь Никитовна Арбачакова

А. Арбачакованың шүлүктеринде национал аянар. Төрээн черинге ынакшыл темазы.

Шүлүктерниң композициязының онзагайы.

Шүлүктери: «Кырган-авам сактышкынында», «Мээң черлерим».

Делегей болгаш даштыкы литератураУ. Шекспирниң чогаалдары тыва дылда. В. Ш.

Көк-оол аттыг тыва театрның сценазында «Ромео болгаш Джульетта». «Сонеттер».

Традегия «Ромео болгаш Джульетта» (шилиттинген эгелер).

Литературатеориязы

Комедия – шии чогаалының бир жанры. Амыдыралда шынныг барымдааларга баштак болгаш дузаашкынның хамаарылганы илередири. Каттырынчыг амыдыралчы байдалдар болгаш кижилерниң аажы-чаңы. Жанр талазы-биле янзылары: байдалдар комедиязы болгаш аажы-чаңнар комедиязы. Лириктиг комедия, дузаашкынның комедия, хоп-нүгүл (күткүлге) комедиязы болгаш аажы-чаң комедиязы. Тыва литературада дузаашкынның болгаш баштак чогаалдар. Ниитилелде четпес чүүлдер дугайын көргүскен чогаалдар.

Шүгүмчүлөп, сойгалап кирип турар чижектер. Символ – овор-хевир, чогаалдың тема, идея болгаш уран-чечен үзел-бодалын тодарадырының чепсээ. Амыдыралдың шынныыновор-хевирлер болгаш символдар дузазы-биле дамчыдары. Чогаалда элдээрткен, чажыт утка. Лириктиг кирилделерниң, адалгаларның стилистиктиг онзагайлары. Барымдаалыг тоожу, ооң сюжединиң онзагайы, архив, доктаал-саавыр, сактышкыннар, авторнуң хайгааралы

Төрээн (тыва) чогаал эртемнинин шингээткениниң планнатынган түңнелдери

Ортумак школаның доозукчузунуң «Төрээн (тыва) чогаал» эртемнинин шингээткениниң түңнелдери.

Бот-тускайлаң түңнелдери:

– чоннуң чаңчылчаан ёзу-чаңчылдарының, ажыл-ижиниң кадагалакчызы, төрээн чогаалга, чоннуң культуразынга, дылынга хумагалыг, хүндүткелдиг хамаарылгалыг болуру;

– тыва чоннуң сураглыг чогаалчыларын, чогаал салгакчыларының дамчыдылганын делгем шингээдиң алыры;

– аас чогаалды, чечен чогаалды болгаш чаңчылдарны кадагалаарының уjur-утказын, харысалгалыын медереп билир, салгалдарның ук-төөгүзүн шинчилээринге киржилгелиг, чоннуң ниити культуразы дээш сагыш човап билири; – биче буурай чонунуң төлээлекчизи, хөй нациялыг Россия күрүнезиниң хамаатызы кылдыр бодун медерип билири;

– кижиниң сагыш-сеткил шынарларын сайзырадыры, тыва чечен чогаалга болгаш культурага, делегейниң болгаш Россияның чоннарының чечен чогаалдарына болгаш культураларына хүндүткелдиг хамаарылгалыг болуру. Метапредметтиг түңнелдери:

– чидиг айтырыгны илередип, гипотеза үндүрүп билири, медээлерни чыып, бодунуң туружун бадыткаар барымдаалар тургузуп, көргүзери, аас болгаш бижимел ажылдарга чылдагаан болгаш түңнел харылзааларны аңгылап билири, тыва дылга түңнелдери чедимчелиг үндүрүп, чугаалап билири;

– бодунуң ажыл-чорудулгазын шын мөөңнөп билири, ону үнелээри, сонуургалдарының угланыышкыннарын тодарадыры;

– бот-тускайлаң ажылдаарына деңнээр аргаларны ажыглап

– албан-херек харылзажылганың бүгүчажыттарын, олышкашулулуус-

биле (өөредилгечеринге, олышкашоондашкаар) чорудар, албан-херек харылзажылгага эш-өөршилиирде, амы-хууда тааржырындан эвес, аудур-дедирүзел-бодалдың, харылзааның түңнелин бо дап, шилип алыр;

– бөлүк-биле ажыл боттандырыштура, бөлүктүң дуртукчузу, олышкашянзы-бүрүбайдалдарны күүседикчизи (идеяларидип үндүрүкчүзү, шүгүмчүлекчи, күүседикчи, ойн акчы, эксперт дээш о.ө.) болуру;

– ажыдыышын, ырактан харылзажып база удур-

дедиртаарыштырган харылзаабайдалынга дүүштүрер болгаш күүседир;

– аас болгаш бижимел байдалдарга дүгжүптүрардылдың аргаларына ажыглап, бодунуң бодалын делгеренгей, бадыткалдыг болгашылапшынилередир; – маргыштыг таварылгаларны билип алыр болгаш оларны өөскүтпези, албан-

херек болгаш өөредилгеге хамаарышкан ботхуузунуң хамаарылгазын, бодалдарын чоккылыр, ырадыр; – сөзүглелдин утказын аас болгаш бижимел хевирге кыска азы

делгемдамчыдар; – монолог, диалог болгаш ниити чугааны чорударын билири, бодалды илередип чугаалаары, харылзажылганың сорулгазына дүүштүр дылдың чурумалдыгаргаларын (сөзүглел, таблица, схема, аудиовизуалдыг одуруг дээш о.ө.)

ажыглап билир; – барымдааларны шилири, түңнелдери тодарадыры, бодунуң ажыл-чорудулгазына аас болгаш бижимел хевирге түңнөп илередир кылдыр өөренип алыр.

Предметтиг түңнелдери:

Доозукчу:

1. Төрээн (тыва) чечен чогаалды номчуп, чугула апарган таварылгада орус болгаш делегей чоннарының чечен чогаалдары-биле деңнөп, ниити темалар азы чидиг айтырыглар көдүрүп турар ийи азы оон хөй сөзүглелдерден чижектерни сайгарылгалыг кирип, шингээткен билиин көргүзөр кылдыр өөренир.

2. Аас болгаш бижимел хевирге бодунуң номчукчу дуржулгазын түңнээр болгаш сайгарар, тодаргайлаарга:

– сайгарар чечен чогаалдың шилилгезин кылыры, чогаалдың темазын (темаларын), ол ышкаш ооң көдүргөн чидиг айтырыгларын (чогаалда кириген утка-хөөн база чажыт утка-хөөн) барымдаага үндезилеп сайгарар;

– бодунуң чугаазының тезистерин илередирде, чидиг айтырыглар көдүргөн болгаш сайгарылга негеп турар чогаалдарның үзүндүлерин ажыглаар;

– чогаалды сайгарар, чогаалдарның ийи (азы оон хөй) кол темаларын азы бодалдарын аңгылаар, сюжетте оларның хөгжүлдезин, удур-дедир харылзаалыын болгаш бот-боттарының аразында салдарын тодарадып, ооң-биле чечен чогаалдың нарынын ажыдып сайгарар;

–авторнуңшилээни жанр-аймаан сайгарар, чечен чогаалдың кезектериниң: болуушкуннар хөгжүлдезиниң девискээри болгаш үези; болуушкуннарны көргүзөр аргалар болгаш хөгжүлдези; маадырларны шилиир аргалар болгаш оларның аажы-чаңын, бодалдарын хөгжүдөр азы ажыдар аргалар – хөгжүлдениң болгаш харылзааларның онзагайын ажыдар;

–чечен чогаалда ажыглаттынып турар сөстөр болгаш сөс-домактың сөзүглел-биле сырый харылзаалыг утказын (көжүргөн болгаш ужур-уткалыын) тодарадыр, оларның аянында чаа чүүлдүң (көрүштүң) идеязы, үзел-бодалы, сагыш-сеткил илерээшкениниң утка-хөөнүндөн, эстетиктиг ужур-утказындан үнелээр;

–чечен чогаалда ажылдап киирген тодаргай тургузугну (композицияны) шилээнин сайгарары (сөзүглелдин тодаргай кезектерин таарыштыр тургусканы, удур-дидир харылзаалы, оларның композиция тодарадырынга кандыг аргалыг дузалап турары болгаш номчукчуга кандыг эстетиктиг салдарлыг бооп турарын өөренип алыр.

3. Дараазында ажылдарны үре-түңнелдиг чорудар:

–кичээлде өөренип турары чогаалга хамаарыштыр айтырылгарга делгеренгей харыыларны бээр азы чогаалдың чечен делегейин бүрүнү-биле билип турарын, чечен чогаалдың бижиттинген угланышкынынга (агымынга) болгаш төөгү-культурлуг үеге хамааржырын тодарадып, чогаалдарга улуг эвес рецензияларны боду бижиир;

–чогаалга хамаарыштыр төлевилел ажылдарын кылыр, бодунуң үндезинниңбодалдарының утказын илередип тайылбырлаар кылдыр өөренип алыр. Доозукчу:

–чогаалдың сөзүглелинге төөгү-культура талазы-биле тайылбырбээр (ооң иштинде музейниң, чурт-шинчилел библиотекаларның, төөгүлүг документиленниң дээш о.ө. курлавырларын ажыглаар);

–чечен чогаалды, ооң иштиндечечен чогаал сайзыралының объектиги хоойлуларын болгаш авторнуң онзагайсубъектиги шынарларныботтандырып турарын холбаштырып сайгарар;

–чечен чогаалды гуманитарлыг билигге хамаарылгалыгэртемнерни (философия, история, этнопсихология болгаш өске-даа) бүгүталазы-биле холбаалыг сайгарар;

–эпиктиг, шии азы шүлүк чогаалдарының кайы-бирээзиниң (чижээ, кинофильм азы шиижиткен көргүзүг; уран номчулганың бижидилгези; чогаалга хамаарыштыр чуруктар сериязы)утказын илередип тайылбырлаарын билип алыр аргалыг. Доозукчу:

–делегейлитературазындатыва чечен чогаалдың туружу болгаш ужур-утказы н;

–амгы үениңчеченчогаалдарының дугайын;

–эң-не билдингирчечен чогаал дугайында бижээн курлавыр, ооң иштинде Интернет четкизи;

–чечен чогаал өөренирэртемде төөгү-культура талазы-биле шинчилээр арга дугайында;

–XIX болгаш XX чүс чылдарда чогаал сайгарартөөгүлүг ажыл- чорудулга дугайында;

–чечен чогаал угланышкыннарының азы агымнарының эң-не шылгараңгай азы ылгалдыг демдектериниң дугайында;

–литературлуг угланышкыннар: соцреализм, реализм;

–тыва чечен чогаалдың шылгараңгай чогаалчыларының аттары, оларның чогаадыкчы намдары, кол чогаалдарның аттары, национал культурада «мөңгө маадырлар» азы ниити маадырлар аттарын билип алыр аргалыг. Чечен чогаал теориязын өөренип тургаш, доозукчу:

–теория билиишкыннерин ханы өөренир;

–чогаал сайгарылгазының аргаларын шиңгээткенинден номчукчу

дуржулгазыбедиккижиниң иштики хереглелин тургузарын шиңгээдип алыр.

Төрээн (тыва) чогаал эртемни оорениринге материал-техниктиг хандырылга коргузуглери

Ооредилге номнары, техниктиг херекселдер, таблицалар, схемалар ортумак (долу) ниити ооредилгенин сорулгаларын кууседирирге чугула херектиг ооредилге-методиктиг комплексти тургузар. Материал-техниктиг хандырылга коргузуглери санитар эпидемиологтуг дурумнер болгаш нормаларга дугжуп турар ужурлуг (СанПиН 2.4.2.1.178-02).

11-ги класска тыва чогаал эртемнин өөренир чүүлдери:

Программа: Төрээн (тыва) чогаал эртемин 5–11 класстарга башкылаарынга таарыштыр тургустунган чижек программа (Авторлар Е.Т. Чамзырын, М.А. Күжүгет, Л.Х. Ооржак. Кызыл, 2012 ч.)

Өөредилге ному: Д.С. Куулар **Тыва чогаал (Тыва ортумак школанын 11-ги клазынга хрестоматия), Кызыл, ТывНУЧ., 2002.**

Немелде литература:

1. А.К.Калзан. Амыдырал болгаш литература. Кызыл: ТывН/Ч, 1980.
2. А.К.Калзан. Озудденин демдектери. Кызыл: ТывН/Ч, 1991.
3. А.К.Калзан. Тыва литература. 8-10 класс. Кызыл: ТывН/Ч, 1987.
4. Д.Ч. Сундуп. Тыва улустун аас чогаалын школаларга ооредиринин методиказы. Кызыл: ТывН/Ч, 1992.
5. Е.Т.Танова. Тыванын чогаалчылары: намдар-тоогузу, ажыл-чорудулгазы. Кызыл: ОАО “Тываполиграф”, 2013.
6. Е.Т.Чамзырын. Төрээн чогаалды ооредиринин теориязы болгаш методиказы. Кызыл, ТывКУ, 2005.
7. Кул-тегин. Монге даштын сарыны. Новосибирск: «Наука», 2003.
8. Тыва Республиканын чогаалчылары. (М.Б.Ховалыг тургускан. Кызыл, 2000)
9. Тыванын чогаалчылары – Писатели Тувы. (М.Б.Ховалыг тургускан. Кызыл, 2001)

Словарьлар:

3. Монгуш Д.А. Русско-тувинский словарь. _ М.: Русский язык, 1980.
  5. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. _ М.: Русский язык, 1988.
  11. Тыва-орус словарь. _ М.: Сов.энциклопедия, 1968.
  12. Хертек Я.Ш. Тувинско-русский фразеологический словарь. _ Кызыл: ТКИ, 1975
  13. Хертек Я.Ш. Русско-тувинский фразеологический словарь. _ Кызыл, 1976
- Ол ышкаш: - тыва чогаалчыларнын дугайында теледамчыдылгалар бижиткен дискилер;
- чогаалчыларнын портреттери, плакаттар;
- тыва чогаалчыларнын шулуктерин аянныг номчаан аудиобижидилгелер;
- чогаалчыларнын чогаалдарынга чураан иллюстрациялар, чуруктар;
- уругларнын билиин хынаарынга белеткээн тест ажилдар.

11- ги класстын тыва чогаал кичээлдеринин календарь-тематиктиг планы

№	Кичээлдин темазы	Шагы	Уези	
			План езугаар	Херек кырында
1.	Кириилде кичээл	1	06.09	
2.	К.К. Кудажи. Намдары, чогаадыкчы ажыл-ижи. «Уйгу чок Улуг-Хем». Бижиттинген тоогузу	1	13.09	
3.	К.К. Кудажи «Уйгу чок Улуг-Хеми». Овур-хевирлер.	1	20.09	
4.	КК.Кудажи «Уйгу чок Улуг-Хем»	1	27.09	
5	КК.Кудажи «Уйгу чок Улуг-Хем»	1	04.10	
6.	К.К. Кудажи «Долуманын хуулгаазыны». Шиинин бижиттинген тоогузу	1	11.10	
7	К.К. Кудажи «Долуманын хуулгаазыны» Овур-хевирлери	1	18.10	
8	Чогаал теориязы. Комедия-шии чогаалынын бир хевири	1	25.10	
9	Е.Д.Танова. Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Тоожу «Дошкун чылдарнын чазы». Бижээн тоогузу. Овур-хевирлери	1	08.11	
10.	Е.Д.Танова..Тоожу «Дошкун чылдарнын чазы».	1	15.11	
11.	В.Б. Монгуш. Намдары, чогаадыкчы ажылы. В.Монгуш «Каткы бажы каткан эвес». Чогнаал теориязы. Сатира, юмор жанрынын дугайында	1	22.11	
12	С.В. Козлова. Чогаадыкчы ажыл-чорудулгапзы. Шулукутер «Чаражын аар!», «Агы».	1	29.11	
13.	С.В. Козлова «Сыра».	1	06.12	
14.	М.Б. Доржу. Намдары, чогаадыкчы ажылы. «Тыва аьттар»	1	13.12	
15.	А.А. Даржай. Намдары, чогаадыкчы ажылы. «Дазыл»	1	20.12	
16	А.А. Даржай. «Игил ызызы»	1	27.12	

17	Угаап боданыышкынныг чогаадыг	1	10.01	
18.	А.А. Даржай. «Четкер четкизм»	1	17.01	
19	В.С. Серен-оол Намдары, чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. «Сыгыттын аяны», «Аржааннын аялгазы», «Мээн Тывам»	1	24.01	
20.	Э.Л.Донгак. Намдары, чогаадыкчы ажылы. Роман «Эрги хонаштар». Чогаалды бижээн тоогузу	1	31.01	
21.	Э.Л. Донгак. Роман «Эрги хонаштар»	1	07.02	
22.	М.Б. Кожелдей. «Төрээн чурттан ыракка»	1	14.02	
23.	М.Б. Көжелдей. Намдары, ажил-чорудулгазы. «Төрээн чурттан ыракка»	1	21.02	
24.	Тыванын орус дылдыг чогаалчылары	1	28.02	
25	Ш.Д. Куулар Намдары, ажил-чорудулгазы. «Баглааш». Чогаал теориязы. Чурумалдыг символ	1	07.03	
26	Антон Үержаа (Кужугет Антон Уержаевич). Намдары, чогаадыкчы ажылы. Шулулуктер :» Ынак-тыр мен», «Хараган», «Хээлер»	1	14.03	
27	М.М. Дуюнгар. Намдары, чогаадыкчы ажылы. «Мочек ирей», «Чалбак-Мыйыс»	1	21.03	
28	Э.Б. Мижит. Намдары, чогаадыкчы ажылы. Шулулуктери»Шулулукчунун эгези», «Ховаган», «Сээк», «Шыйлашкын», «Ары», «Мергежилге», «Дүрбүүшкүннүн дүрүмү»	1	04.04	
29	Э.Б. Мижит «Иениң ынакшылы»	1	11.04	
30.	Амгы тыва шүлүк чогаалынын сайзыралы	1	18.04	
31.	А.С. Бегзин-оол. Намдары, чогаадыкчы ажылы. «Ачам биле Алаш хемим», «Ачам чагыы», «Философ»	1	25.04	
32.	Амгы тыва литературада херээжен чогаалчылар (допчулал)	1	02.05	
33	Чинанийн Галсан. Чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. «Шыныкбай оглу Чурук-Уваа».	1	16.05	
34.	Чогаадыг	1	23.05	

№	Кичээлдин темазы	Шагы	Уези	
			План езугаар	Херек кырында
1.	Кирилде кичээл	1	06.09	
2.	К.К. Кудажи. Намдары, чогаадыкчы ажыл-ижи. «Уйгу чок Улуг-Хем». Бижиттинген тоогузу	1	13.09	
3.	К.К. Кудажи «Уйгу чок Улуг-Хеми». Овур-хевирлер.	1	20.09	
4.	КК.Кудажи «Уйгу чок Улуг-Хем»	1	27.09	
5	КК.Кудажи «Уйгу чок Улуг-Хем»	1	04.10	
6.	К.К. Кудажи «Долуманын хуулгаазыны». Шиинин бижиттинген тоогузу	1	11.10	
7	К.К. Кудажи «Долуманын хуулгаазыны» Овур-хевирлери	1	18.10	
8	Чогаал теориязы. Комедия-шии чогаалынын бир хевири	1	25.10	
9	Е.Д.Танова. Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.Тоожу «Дошкун чылдарнын чазы». Бижээн тоогузу. Овур-хевирлери	1	08.11	
10.	Е.Д.Танова..Тоожу «Дошкун чылдарнын чазы».	1	15.11	
11.	В.Б. Монгуш. Намдары, чогаадыкчы ажылы. В.Монгуш «Каткы бажы каткан эвес». Чогнаал теориязы. Сатира, юмор жанрынын дугайында	1	22.11	
12	С.В. Козлова. Чогаадыкчы ажыл-чорудулгапзы. Шулукутер «Чаражын аар!», «Агы».	1	29.11	
13.	С.В. Козлова «Сыра».	1	06.12	
14.	М.Б. Доржу. Намдары, чогаадыкчы ажылы. «Тыва	1	13.12	

	аьттар»			
15.	А.А. Даржай. Намдары, чогаадыкчы ажылы. «Дазыл»	1	20.12	
16	А.А. Даржай. «Игил ызы»	1	27.12	
17	Угаап боданыышкынныг чогаадыг	1	10.01	
18.	А.А. Даржай. «Четкер четкизм»	1	17.01	
19	В.С. Серен-оол Намдары, чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. «Сыгыттын аяны», «Аржааннын аялгазы», «Мээн Тывам»	1	24.01	
20.	Э.Л.Донгак. Намдары, чогаадыкчы ажылы. Роман «Эрги хонаштар». Чогаалды бижээн тоогузу	1	31.01	
21.	Э.Л. Донгак. Роман «Эрги хонаштар»	1	07.02	
22.	М.Б. Кожелдей. «Торээн чурттан ыракка»	1	14.02	
23.	М.Б. Кожелдей. Намдары, ажил-чорудулгазы. «Торээн чурттан ыракка»	1	21.02	
24.	Тыванын орус дылдыг чогаалчылары	1	28.02	
25	Ш.Д. Куулар Намдары, ажил-чорудулгазы. «Баглааш». Чогаал теориязы. Чурумалдыг символ	1	07.03	
26	Антон Уержаа (Кужугет Антон Уержаевич). Намдары, чогаадыкчы ажылы. Шулулуктер :» Ынак-тыр мен», «Хараган», «Хээлер»	1	14.03	
27	М.М. Дуюнгар. Намдары, чогаадыкчы ажылы. «Мочек ирей», «Чалбак-Мыйыс»	1	21.03	
28	Э.Б. Мижит. Намдары, чогаадыкчы ажылы. Шулулуктери»Шулулукчунун эгези», «Ховаган», «Сээк», «Шыйлашкын», «Ары», «Мергежилге», «Дурбуушкуннун дуруму»	1	04.04	
29	Э.Б. Мижит «Иенин ынакшылы»	1	11.04	
30.	Амгы тыва шулулук чогаалынын сайзыралы	1	18.04	
31.	А.С. Бегзин-оол Намдары, чогаадыкчы ажылы. «Ачам биле Алаш хемим», «Ачам чагыы», «Философ»	1	25.04	
32.	Амгы тыва литературада херээжен чогаалчылар (допчулал)	1	02.05	

33	Чинанийн Галсан. Чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. «Шыныкбай оглу Чурук-Уваа».	1	16.05	
34.	Чогаадыг	1	23.05	

Кол ниити өөредилгениң 5-9 класстарынга «төрээн (тыва) дыл» эртеминиң чижек өөредилге программазынга (Е.М. Куулар, Н.Д. Сувандии, А.С. Шаалы) даянып тургускан.

Тыва дыл – тыва чоннуң национал дылы.

Тыва Республикада дылдар талазы-биле байдал онзагай, ук девискээрге күрүне дылдары – тыва, орус – дең эргелиг болгаш бот-тускайлаң кылдыр ажыглаттынып турар. Тываның девискээринде тыва дыл ажыл-агыйның

аңгы-аңгы адырларында ажыглаттынып турар, өөредилге черлеринде ону өөредип турар, тыва дылдың дузазы-биле чоннун ёзу-чаңчылдарын, улустун байлак аас чогаалын кадагалап, салгалдан салгалче дамчыдарынга ажыглаттынып турар.

10-11 класстарның «Төрээн (тыва) дыл» деп эртемге чижек өөредилге программазы (дараазында – Программа) ортумак ниити өөредилгениң федералдыг күрүне стандартынга дүүштүр (дараазында – ӨФКС) кылдынып, эртемниң баш бурунгаар планнаттырган түңнелдеринге таарыштыр тургустунган. Программа «Тыва Республикада дылдар дугайында» (2003 чыл) хоойлунуң өскерилгелерлиг «Тыва Республикада чоннарның дылдарының дугайында» (2019 чыл) дүрүмнерин езугаар өөреникчилерниң этнокультурлуг хереглелдерин хандыраарынче угланган.

11 класс

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- тыва дылдың функционалдыг стильдерин ылгап билир, сөзүглелдерниң стиль болгаш жанрын тодарадыр;
- бердинген сөзүглелдин стилин өскерттир;
- баш бурунгаар белеткээн сөзүглелде стиль талазы-биле частырыгларны тыпкаш, эдер;
- аңгы-аңгы стильдерге болгаш жанрларга хамааржыр сөзүглелдер чогаадыр;

- лингвистиктиг словарьлар, энциклопедиялар болгаш справочниктерни ажыглаар;
- «дыл» болгаш «чугаа» деп билиглерни ылгап билир;
- бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазын грамматиктиг, коммуникативтиг болгаш этиктиг нормаларга дүүштүр үнелээр;
- литературлуг тыва дылдың лексиктиг, грамматиктиг, шын бижиириниң болгаш адаарының нормаларын сагыыр;
- чугааның янзы-бүрү байдалдарынга тыва литературлуг дылдың нормаларын шын ажыглаар;
- тыва дылдың литературлуг болгаш диалект хевирлерин аңгылаар;
- сөзүглелдерде тыва дылдың диалект хевирлерин болгаш кара чугаа сөстөрүн сайгарар, оларны литературлуг дылдың сөстери-биле солуур;
- сөзүглелде медээниң шынга дүгжүрүн аңгы-аңгы бижимел барымдааларга (номнар, массалыг информация чепсектери, Интернет) даянып, тодарадыр.

Доозукчу өөренип алыр аргалыг:

- *албан-херек харылзажылгазының үезинде диалог/полилог чорудар, чугаалажылга үезинде чугаалажып турар кижизиниң үзел-бодалын эскерип, тайылбырлап билир;*

- оратор мергежилниң үндезиннерин билир;
- шинчилел ажсылын чорудуп, ооң түңнелдерин аас болгаш бижимел чугаа дузазы-биле дамчыдар;
- баш бурунгаар белеткээн сөзүглелдиң бижик демдектеринде частырыгларын эдер;
- дыл интерференциязының (бир дылдың өске дылга чедирип турар салдарын) чылдагааннарын сайгарар;
- баш бурунгаар белеткээн сөзүглелде бижик демдектериниң частырыгын эдер;
- сөзүглелдерде медээни эде тургузарының аргаларын билир, номчаан сөзүглелдеринден тезис, конспект, аннотация, реферат, презентация хевирлерин тургузар;
- дыл болгаш стиль нормаларын сагывышаан, сөзүглелдерни тыва дылдан орус дылче, орус дылдан тыва дылче шын очулдуруп билир.